

ՀՈՔԵԼՅԱՆԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մենորոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 60-ԱՄՅԱԿԸ

(պատմական համառոտ ակնարկ)*

Բանալի բառեր՝ Մատենադարան, Լևոն Խաչիկյան, Էջմիածին, ձեռագիր, «Բան-
բեր Մատենադարանի», գիտահետազոտական ինստիտուտ,
հայագիտական, գիտական բաժին, կարգավիճակ:

Մատենադարանի պատմությունը գալիս է դարերի խորքից, ու նաև դրա-
նով է պայմանավորված այն բացառիկ նշանակությունը, որ այս հաստատու-
թյունն ունի արդի հայ իրականության մեջ: Հանրահայտ է, որ Մենորոպ Մաշտո-
ցի անվան Մատենադարանի հավաքածուի հիմքը Ամենայն Հայոց կաթողիկո-
սության Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրական հավաքածուն է, որը
մինչև 1939 թ. երևան տեղափոխվելը արդեն կոչվում էր Մատենադարան:
Հատկանշական է, որ Էջմիածնի վանքի հյուսիսարևմտյան կողմում Մատթեոս Բ
Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1908-1910) ժամանակ մատենադարանա-
պետ, արքեպիսկոպոս Մենորոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի ջանքերով ձեռա-
գրերի համար հատուկ կառուցված երկհարկանի շինության ներսի զույգ արձա-
նագրություններում այն կոչվում է «Մատենադարան Սուրբ Էջմիածնի»¹:

Թեև Հայոց կաթողիկոսարանում հայերեն մատյաններ գոյություն են ունե-
ցել դեռևս Մենորոպ Մաշտոցի ժամանակներից, իսկ հետագայում, որտեղ էլ որ

* Զեկուցում՝ կարգավիճակ Մատենադարանի՝ որպես գիտահետազոտական ինստիտուտի
60-ամյակին նվիրված, Մատենադարանի երիտասարդական 5-րդ գիտաժողովում, 2019 թ.
նոյեմբերի 28-ին:

¹ Կառույցի նախագծող Պ. Զոհրաբյանն է, մեկնաբան՝ Գ. Ավան-Յուզբաջյանը, շինարա-
րությունը կատարվել է 1908-1911 թթ. (տե՛ս Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և
վիմանական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 88):

հաստատվել է կաթողիկոսարանը, ունեցել է նաև ձեռագրական հավաքածու, սակայն էջմիածնի մայրավանքի հավաքածուի սկզբնավորումն իրավամբ կարելի է համարել 1441 թ., երբ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատվեց իր նախնական վայրում: Հենց այդ ժամանակ Ս. էջմիածնում կաթողիկոս ընտրված Կիրակոս Վիրապեցին (1441-1443) իր շուրջն է հավաքել նաև գիտնական վարդապետների, որոնց թվում էին Թովմա Մեծոփեցի և Կիրակոս Ռշտունեցի վարդապետները, Սարգիս րաբունապետը: Մշակութային կյանքի աշխուժացումը դեպի էջմիածին է ձգել նաև այլ վարդապետների, այստեղ գրվել ու ընդօրինակվել են ձեռագրեր, տարբեր տեղերից բերվել են այլևայլ մատյաններ, և այդպիսով հիմք է դրվել կաթողիկոսարանի մատենադարանին, որի հավաքածուն հետագա դարերի ընթացքում աճել է, չնայած պարսկական տիրապետության շրջանում եղել են նաև կորուստներ:

էջմիածնի Մատենադարանում ձեռագրական հավաքածուի կարգավորումն ու մատյանների համարակալումը սկսվում է 1828 թ. Մանուել Գյումուշխանեցու գլխավորությամբ: Զեռագրերի առաջին համառոտ ցուցակը (312 ձեռագիր) 1837 թ. կազմում է Հովհաննես արքեպիսկոպոս Շահխաթունյանցը, որը ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանություններով և Մարի-Ֆելիսիտե Բրոսսեի առաջաբանով լույս է տեսնում 1840 թ. Սանկտ Պետերբուրգում: Երկրորդ՝ ավելի ընդարձակ ցուցակը (2340 ձեռագիր) կազմում է Դանիել եպիսկոպոս Շահնազարյանցը, որը հրատարակչի՝ Հակոբ Կարենյանի անունով հայտնի է որպես «Կարենյան ցուցակ» (Թիֆլիս, 1863 թ.): 1892 թ. էջմիածնի Մատենադարանում կար 3158, 21 տարի անց՝ 1913 թ.՝ 4660 ձեռագիր²:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբին՝ 1915 թ., այդ հավաքածուն պատերազմի վտանգից զերծ պահելու մտահոգությամբ, ամբողջովին տեղափոխվեց Մոսկվա և պահվեց տեղի հայկական եկեղեցում: Սակայն, նույն այդ պատերազմը կործանարար եղավ արևմտահայության համար: Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը միաժամանակ մեծագույն հարված հասցրեց հայ ձեռագրական ժառանգությանը, հազարավոր մատյանների անդառնալի կորստի պատճառ դառնալով: Այնուամենայնիվ, Հայոց Գեորգ Ե Սուրենյանց (1911-1930) կաթողիկոսի և մի շարք նվիրյալ անձանց ջանքերով հնարավոր եղավ 1915-1916 թթ. էջմիածին տեղափոխել Վասպուրականից (Լիմ, Կոտուց, Աղթամար, Վարազ, Վան), Մուշից (Ս. Կարապետ վանք), էրզրումից (Սանասարյան վարժարան) բերված և տարբեր ճանապարհներով փրկված շուրջ 1600 ձեռագիր:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի

² Լ. Խաչիկյան, «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին», ԲՄ № 2, 1958, էջ 10-11:

դեկրետով էջմիածնի կաթողիկոսարանի Մատենադարանը պետականացվում է: Մեկ տարի անց (1921 թ. փետրվարի 5) նրա, ինչպես և վանքի թանգարանային մյուս արժեքների հիմքի վրա ստեղծվում է էջմիածնի Կուլտուր-պատմական ինստիտուտը, որն իրավամբ համարվում է Հայաստանի գիտահետազոտական առաջին ինստիտուտը³: Նրա աշխատանքներում ներգրավվում են բանիմաց մասնագետներ, այդ թվում Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը, Լեոն Լիսիցյանը, Արշակ Բարխուդարյանը, Թադևոս Ավդալբեգյանը, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը և ուրիշներ: Կարճ ժամանակ անց (1921 թ. մայիսի 26), հաստատությունը վերանվանվում է «էջմիածնի գիտական ինստիտուտ», ներգրավվում են նոր աշխատակիցներ, որոնց թվում Առաքել Բաբխանյանը (Լեոն), Հրաչյա Աճառյանը, Թորոս Թորամանյանը և այլք:

1922 թ. մայիսի 11-ին լուսավորության ժողկոմի հաստատած կանոնադրության համաձայն՝ գիտահետազոտական հիմնարկը վերանվանվում է «Հայաստանի գիտական ինստիտուտ», որն ուներ հետևյալ 4 բաժանմունքները՝ ա. Հնագիտական, ազգագրական և գեղարվեստի պատմություն, բ. Լեզվագիտական և ցեղաբանական, գ. Բանասիրական, դ. Պատմական-հասարակագիտական⁴: Կարճ ժամանակում հրատարակվում են մի շարք գրքեր⁵, 1922 թ. Ե. Տեր-Մինասյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա. եւ Բ., 1921–1922» հանդեսը: Նույն թվականի տվյալներով՝ ձեռագրատունը թավրիզից ուղարկված 83 և Մատենադարանի ձեռք բերած ձեռագրերի հետ միասին ուներ 1730 հայերեն, ինչպես նաև արևելյան լեզուներով 57 ձեռագիր և 410 պատառիկ⁶:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայից Հայաստան է վերադարձվում 1915 թ. այնտեղ տարված էջմիածնի բուն հավաքածուն (4060 ձեռագիր): Շուտով Մատենադարան են բերվում նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի «Հայկական Ազգագրական ընկերություն», Երևանի գրական թանգարանի և Հայաստանի մի շարք վանքերի ու եկեղեցիների ձեռագրական հավաքածուները:

³ Ս. Ղաթիբջանյան, «Հայաստանի գիտահետազոտական առաջին ինստիտուտը (էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի հիմնադրման 90-ամյակի առթիվ)», ՊՔՀ № 2, 2011, էջ 99-104:

⁴ Նույն տեղում, էջ 100:

⁵ Միայն 1921 թ. «Բնագիրներ և հետազոտություններ» շարքով հրատարակվել են Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի աշխատասիրությամբ՝ «Շապուհյ Բագրատունայ Պատմություն» և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի աշխատասիրությամբ՝ «Աբրահամու Խոստովանողի Վկայք Արեւելից, թարգմանություն Գասուրականէն» երկերը, ինչպես և Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը. Պատմական-գնահատական ուսումնասիրություն» աշխատությունը:

⁶ Ս. Ղաթիբջանյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

1925 թ. հունվարին Հայաստանի գիտական ինստիտուտի հիման վրա ստեղծվում է ակադեմիական կառուցվածք ունեցող գիտահետազոտական հիմնարկ՝ ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտը⁷: Այն հետագայում առանձնանում է Պետական ձեռագրատանից (Մատենադարանից), 1930 և 1932 թթ. որոշ փոփոխությունների ենթարկվում, և ի վերջո նրա հիմքի վրա 1935-ին կազմավորվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը, որն էլ 1943-ին դառնում է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան:

1939 թ. ձեռագրական հավաքածուն էջմիածնից տեղափոխվում է Երևան և տեղակայվում Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան Պետական գրադարանի (հետագայում՝ Հանրային գրադարան, այժմ՝ Ազգային գրադարան) շենքի 2-րդ հարկում: Այստեղ ձեռագրերը համեմատաբար ավելի լավ պայմաններում էին գտնվում, առաջին անգամ ձեռագրերի խնամքի համար ստեղծվում են նաև լաբորատորիա և կազմատուն:

1941-ին լույս է տեսնում «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի նախատիպը՝ «Գիտական նյութերի ժողովածու» անունով, որի առաջին համարում ներառվում են զեկուցումներ՝ կարդացված Հայկ. ՍՍՌ ԺԿՍ-ին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1940 թ. գիտական սեսիայում: Նույն անունով է հրատարակվում նաև 2-րդ համարը՝ 1950 թ., իսկ 3-րդ համարից սկսած, որը լույս է տեսել 1956 թ., պարբերականը հրատարակվել է «Բանբեր Մատենադարանի» անունով:

1958 թ. «Բանբեր Մատենադարանի» շորրորդ համարում տպված է. Խաչիկյանի «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին» հոդվածում արձանագրված է այդ ժամանակ հավաքածուի ընդգրկումը՝ «9690 հայերեն ձեռագիր, 675 օտար լեզուներով ձեռագիր, 1838 պատառիկ, շուրջ 3000 պահպանակ-պատառիկ, 155 հայերեն հմայիլ»⁸:

Մատենադարանի համար հատուկ շենքի կառուցումը կարելի է համարել խորհրդային շրջանում հայ մշակույթի և մասնավորապես ձեռագրական հարուստ ժառանգության պահպանության ուղղությամբ կատարված բացառիկ կարևորության մի ձեռնարկ: Արդեն 1940 թ. ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանը սկսել է նախագծել Մատենադարանի ներկայիս թանգարանային շենքը, որի կառուցումը երկրորդ աշխարհամարտի պատճառով հետաձգվեց և իրագործվեց 1945-1957 թթ., իսկ ներքին հարդարանքը՝ 1957-1959 թթ.: Դրանից հետո Մատենադարանը հաստատվեց նորակառույց շենքում, իսկ 1959 թվականի մարտի 3-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարության որոշմամբ այն վերածվեց Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի:

⁷ Նույն տեղում, էջ 103:

⁸ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

Մատենադարանի շենքի մասին հարկ է որոշ մանրամասներ նշել: Նախ, նրա համար Երևանի համապատկերում բացառիկ մի տեղ ընտրվեց Ստալինի (հետագայում՝ Լենինի, այժմ՝ Մաշտոցի) պողոտայի վերնամասում, որի համար պարտական ենք այն ժամանակ ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելուն: Անգնահատելի է նաև Մարկ Գրիգորյանի կատարած աշխատանքը, որն այս գործը ձեռնարկեց մեծագույն պատասխանատվությամբ՝ ջանալով հայոց ձեռագրական մայր պահոցի ճարտարապետական դիմագիծը ներդաշնակ դարձնել մեր բազմադարյա հարուստ հոգևոր-եկեղեցական ճարտարապետության ավանդույթներին: Շենքի ճակատային մասի լուծումն իր նախատիպն ունի Անիի ճարտարապետության մեջ՝ ի դեմս Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի, «գլխավոր նախասրահի լուծման մեջ օգտագործված են Սանահնի առաջին գավթի ինտերիերի ճարտարապետական ձևերը...: Գլխավոր ցուցասրահի ճարտարապետությունը լուծված է ԺԱ-ԺԳ դարերում լայն տարածում գտած գավթիների ոճով»⁹:

Ինչ խոսք, շենքի արժեքը միայն այս մասնակի փոխառությունների մեջ չէ, այն նաև նախատեսում էր հնարավորինս հարմարավետ պայմանների ստեղծում ինչպես ձեռագրերի պահպանության, այնպես էլ տեղում կատարվելիք հետազոտական աշխատանքների համար: Կառույցն ամբողջացնում էր ճարտարապետական մի ողջ համալիր, որի մեջ էին մտնում դեպի Մատենադարան բարձրացող ճանապարհը, շենքի թևային սյունաշարերը, հայ մշակույթի երևելի գործիչների մոնումենտալ արձանները և այլն¹⁰: Ավելացնենք, որ շինարարական աշխատանքների առաջին շրջանում Պետական ձեռագրապահոց Մատենադարանի տնօրենն է եղել գրող Գևորգ Աբովը՝ 1940-1952 թթ., որին կարճ ժամանակով հաջորդել է գրականագետ Վաչե Նալբանդյանը, իսկ 1954-ից Մատենադարանը ղեկավարել է պատմաբան Լևոն Խաչիկյանը (1918-1982), որն այդ ժամանակ 36 տարեկան էր: Սակայն պետք է նշել, որ այդ ժամանակ նա արդեն քաջածանոթ էր հայ ձեռագրական աշխարհին, դեռևս 1950 թ. հրատարակել էր «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» արժեքավոր հատորը:

Լ. Խաչիկյանի ջանքերով Մատենադարանը լիարժեքորեն կայանում է որպես գիտահետազոտական ինստիտուտ, կարճ ժամանակում արժանանում միջազգային ճանաչման: Այն չի ընդգրկվում ակադեմիայի ինստիտուտների համակարգում, այլ ստանում է հատուկ կարգավիճակ՝ որպես ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հաստատություն:

Մատենադարանի արխիվում պահպանվում է Լևոն Խաչիկյանի առաջին

⁹ Մ. Գրիգորյան, «Մատենադարանի շենքի կառուցման մասին», ԲՄ № 5, 1960, էջ 15:

¹⁰ Այս մասին հանգամանորեն տես Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 9-20:

հրամաններից մեկը՝ տրված 1959 թ. ապրիլի 15-ին (№ 33), որը ներկայացնում է նաև նորահաստատ գիտահետազոտական ինստիտուտի կառուցվածքը և աշխատակազմի անդամներին: Նրա նախաբանում ասվում է. «Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետի 1959 թ. մարտի 3-ի № 71 որոշմամբ Մինիստրների Սովետին կից ձեռագրատուն-Մատենադարանը վերածվեց Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ — «Մատենադարանի»: Նույն որոշմամբ «Մատենադարանում» ստեղծվեցին գիտահետազոտական սեկտորներ և գրադարանային բաժիններ (նախկին բաժինների հիմքի վրա): Վերադաս մարմինների որոշումով ու հանձնարարությամբ՝ սույն հրամանով համալրվում են «Մատենադարանի» սեկտորներն ու բաժինները գիտական ու գրադարանային աշխատակիցներով»:

Այնուհետև թվարկվում են սեկտորները (բաժիններ) և դրանց աշխատակիցները, նշվում է, թե ով որտեղից է Մատենադարան փոխադրվել կամ պաշտոնի ինչպիսի փոփոխություն է կատարվել, նաև՝ թե ինչ պարտականություններ են նրան վերապահվել: Հրամանը բավականին ծավալուն է և առաջիկայում ամբողջովին կհրատարակվի, ուստի այստեղ շատ հակիրճ կներկայացնեմ նրա բովանդակությունը: Առաջինը նշված է «**Բնագրերի ուսումնասիրման և հրատարակման սեկտորը**», որի վարիչ է նշանակվել գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտից «Մատենադարան» փոխադրված պատմական գիտությունների թեկնածու Հակոբ Փափազյանը: Բաժնի աշխատողների թվում են պատմական գիտությունների թեկնածու Մարգարիտ Դարբինյանը, որի վրա միաժամանակ դրվել են «**Մարգմանչական խմբի ավագի պարտականությունները**», պատմական գիտությունների թեկնածու Վլադիմիր (Վարդան) Գրիգորյանը, Գևորգ Աբգարյանը, Մարգարիտ Մխիթարյանը, Լենա Խանլարյանը, Վախթանգ Գևորգյանը, Հրավարդ Հակոբյանը և Արմինե Քյոշկերյանը:

Երկրորդը նշված է «**Գիտական բիբլիոգրաֆիայի սեկտորը**», որի վարիչ է նշանակվել բանասիրական գիտությունների թեկնածու «Մատենադարանի բազմամյա գլխավոր բիբլիոգրաֆ» Ասատուր Մնացականյանը: Բաժնի գիտաշխատողների թվում են Սամսոն Լալաֆարյանը, Ալբերտ (Արտաշես) Մարտիրոսյանը, Լևոն Խաչերյանը, Վահե Բարթիկյանը և ուրիշներ:

Հաջորդը «**Ձեռագրերի գիտական պահպանման սեկտորն**» է, որի վարիչ է նշանակվել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Սեն Արևշատյանը: Բաժնի գիտաշխատողների թվում են Օնիկ Եգանյանը, Ֆրունզե Պողոսյանը, Սուրեն Քոլանջյանը, Շավարշ Սմբատյանը և ուրիշներ:

Մյուս ստորաբաժանումներն են՝ «**Արխիվային բաժինը**»՝ վարիչ Ավետիք Ադամյան և բիբլիոգրաֆ Հայկ Ամալյան, «**Հայագիտական գրադարան**»՝ վարիչ՝ Շուշանիկ Շահնազարյան, գրադարանավարներ Լուսիկ Մկրտչյան, Արտուշ

(Արտաշես) Մաթևոսյան և ուրիշներ, «Սպասարկման բաժին», վարիչ՝ Ռուզան Տիտանյան, գրադարանավարներ՝ Պարույր Մուրադյան, Աստղիկ Գևորգյան, էմմա Կորիսմազյան, Ռայա Բլբուլյան և ուրիշներ, «Ձեռագրերի վերականգնման բաժին», վարիչ՝ Զվարթ Խզմալյան, ռեստավրատորներ՝ Արշակ Խաչատրյան, Հերա Կարապետյան և ուրիշներ:

Ահավասիկ, տեսնում ենք, որ նորահաստատ գիտահետազոտական ինստիտուտի համար ընտրվել է ձեռագրերի պահպանության և ուսումնասիրության համար արդյունավետ մի կառուցվածք, որով սկսել է նրա բազմակողմանի գործունեությունը Մատենադարանի նորակառույց շենքում:

Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ վերը նշված անվանացանկից Մարգարիտ (Մարգո) Դարբինյանը, Հրավարդ Հակոբյանն ու Ռայա Բլբուլյանն այժմ էլ աշխատում են մեր կողքին:

Պետք է նշել, որ Լևոն Խաչիկյանի վարած կադրային քաղաքականությունն այն ժամանակների համար համարձակ էր: Քանի որ Մատենադարանին անհրաժեշտ էին գրաբարի իմացությամբ աշխատակիցներ, նա չէր խուսափում աշխատանքի ընդունել հայրենադարձներին, ինչպես նաև պատերազմի ժամանակ գերության մեջ հայտնված կամ ստալինյան շրջանում անհուսալի համարված մարդկանց: Լևոն Խաչիկյանին ենք պարտական նաև Մատենադարանի գիտահետազոտական աշխատանքների իրական ճարտարապետության համար, քանի որ մեր ձեռագրական մշակույթին քաջաձանոթ լինելով՝ նա կարողացավ հստակ որոշել այն ոլորտներն ու բնագավառները, որոնց ուղղությամբ պետք է հետազոտություններ կատարվեին հետագա տարիներին: Եվ եթե Հայաստանում չկային որոշ բնագավառների մասնագետներ, ինչպես օրինակ մանրանկարչության և բժշկագիտության, նա ներգրավում էր երիտասարդների և նպաստում նրանց մասնագիտական կայացմանը:

Կարճ ժամանակում Մատենադարանը դարձավ հայագիտական աշխույժ կենտրոն, որտեղ աշխատում էին իրենց գործի նվիրյալ մասնագետներ: Քանի որ վերը նշեցինք հաստատության աշխատակիցների մի մասի անունները, շարքը լրացնենք խաչիկյանական փաղանգի այլ ներկայացուցիչների անուններով. Բաբկեն Զուգասզյան (բանասեր-արևելագիտ, 1965-1994 թթ. գիտական գծով փոխտնօրեն), Կարեն Յուզբաշյան, Փայլակ Անթաբյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Էդուարդ Բաղդասարյան (պատմաբան, բանասեր-ձեռագրագետներ), Խոսրով Թորոսյան (իրավագետ), Նիկողոս Թահմիզյան (երաժշտագետ), էմմա Կորիսմազյան, Աստղիկ Գևորգյան, Լիլիթ Զաքարյան (արվեստաբաններ), Ստելլա Վարդանյան, Դոնարա Կարապետյան (բժշկագետներ), Ջուլիետա Էյնաթյան (տոմարագետ): Ավելի երիտասարդներից՝ Գևորգ Տեր-Վարդանյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Հակոբ Քյոսեյան, Աշոտ Սարգսյան, Արմեն Տեր-Ստեփանյան, Արծ-

րունի Սահակյան, և ուրիշներ: Մատենադարանցի ավագ սերնդի աշխատակիցների շարքում իրավամբ պետք է առանձնացնել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ասատուր Մնացականյանի անունը, բազմահմուտ մի գիտնական, որն անառարկելի հեղինակություն էր վայելում և իրավամբ ուսուցիչ է եղել շատերի համար:

Հարկ է ավելացնել, որ Լևոն Խաչիկյանը ձեռագրական նյութի վրա հիմնված աղբյուրագիտական, բանասիրական, արվեստագիտական, թարգմանական և այլ ուղղություններով հետազոտությունների համար ներգրավում էր նաև երևանի այլ գիտական հաստատություններում՝ հատկապես Գիտությունների Ակադեմիայի ինստիտուտներում աշխատող մասնագետներին, որոնց համար գրեթե ամենօրյա աշխատավայր էր դարձել Մատենադարանը: Նրանց թվում էին Հակոբ Անասյանը, Հրաչ Բարթիկյանը, Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, Վազգեն Հակոբյանը, Պողոս Խաչատրյանը, Վիգեն Ղազարյանը և այլք: Մատենադարանը հետազոտություններ կատարելու ձգողական վայր դարձավ նաև արտերկրի հայ և օտարազգի հայագետների համար:

1962 թ. Մատենադարանն անվանակոչվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անունով: Պետք է ընդգծել, որ խորհրդային տարիներին Մատենադարանը դարձավ ոչ միայն ձեռագրապահպանման, ուսումնասիրման և հայագիտական հետազոտությունների առաջատար կենտրոն, այլև սկսեց մեծ ժողովրդականություն վայելել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքում: Այն ժամանակ Մատենադարանն ընկալվում էր որպես պետության կողմից հանդուրժելի համարվող ազգային կենտրոն:

Գիտահետազոտական ինստիտուտի կարգավիճակ ստանալուց հետո Մատենադարանում մեծ թափ է առել ձեռագրերի հավաքչական աշխատանքը: Այն ընթացել է նվիրատվությունների և ձեռքբերումների ճանապարհով: Մատենադարանի հարյուրավոր նվիրատուներից երկուսին հիշատակենք. ամենամեծ թվով ձեռագրեր է նվիրել Հարություն Հազարյանը՝ Նյու Յորքից՝ հայերեն և օտար լեզուներով 397 ձեռագիր: Այս բնագավառում Մատենադարանի մեծ երախտավորներից է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը (1955-1994): Նրան ենք պարտական այժմ Մատենադարանի ձեռագրերի մեջ ամենից հին գրչության ժամանակն ունեցող (ենթադրաբար 7-րդ դ.) ամբողջական մատյանի՝ «Վեհամոր Ավետարանի» (կամ Բանանց Ծեր Ավետարանի), ինչպես նաև 10-րդ դարի՝ ինքնատիպ մանրանկարչությամբ «Վեհափառի Ավետարանի» համար: Նրա միջոցով է Ստամբուլից Հայաստան բերվել մեծանուն Թորոս Ռոսլինի «Ձեյթունի Ավետարանը»:

Լևոն Խաչիկյանի անժամանակ մահից հետո Մատենադարանի տնօրեն է եղել ակադեմիկոս Սեն Արեշտյանը՝ 1982-2007 թթ.: 1991-ին Հայաստանը

ձեռք բերեց անկախություն: ՀՀ առաջին նախագահ դարձավ 1978-1985 թթ. Մատենադարանի գիտքարտուղար, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

Պետք է նշել, որ արցախյան պատերազմի տարիներին (1990-ականներ), ողջ երկրի հետ միասին Մատենադարանը նույնպես դժվար ժամանակներ է ապրել, կրճատվել են հրատարակությունները: Սակայն հետագա տասնամյակներին հաստատության գործունեությունը ընթացել է նոր թափով: 2007-2016 թթ. Մատենադարանի տնօրենն է եղել բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրաչյա Թամրազյանը: 2018 թ. մարտից Մատենադարանի տնօրենն է պատմական գիտությունների դոկտոր Վահան Տեր-Ղևոնդյանը:

Անցած 60 տարում Մատենադարանի աշխատակիցների ջանքերով հրատարակվել են հարյուրավոր ուսումնասիրություններ, հայագիտական մատենաշարեր ու հիմնարար արժեք ունեցող աշխատություններ, միջնադարյան բազմաթիվ բնագրեր, հիշատակարանների ժողովածուներ, որոշ բացառիկ ձեռագրերի նմանահանություններ և այլն: Պարբերաբար լույս են տեսնում «Բանբեր Մատենադարանի» գիտական աշխատությունների ժողովածուի համարները, ընդ որում, անցյալ տարվանից Բանբերը հրատարակվում է տարեկան երկու համարի պարբերականությամբ: Հրատարակվել է «Բանբեր Մատենադարանի» գիտական հանդեսը (տպագրվել է 28 համար), ընդ որում, անցյալ տարվանից այն լույս է տեսնում տարեկան երկու համարի պարբերականությամբ:

1965, 1970 և 2007 թթ. հրատարակվեցին Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի համառոտ ցուցակի երեք հատորները, իսկ 1984 թվականից սկսել է հրատարակվել ձեռագրերի հանգամանալից նկարագրությունները պարունակող Մայր ցուցակը: Ցայժմ լույս է տեսել ձեռագրացուցակի 10 ստվար հատոր: Մատենադարանն է իրականացնում նաև «Մատենագիրք հայոց» կոթողային մատենաշարի հրատարակությունը, որի վերջին լույս տեսած 21-րդ հատորը նվիրված է Ներսես Շնորհալու չափածո ժառանգությանը:

Դեռևս խորհրդային տարիներին Մատենադարանում պարբերաբար կազմակերպվել են գիտական նստաշրջաններ, կամ սեսիաներ, ինչպես այն ժամանակ էին անվանվում: Իսկ այժմ այդ գործը շատ ավելի մեծ ծավալ է ստացել, տարեկան կազմակերպվում է 4-5 գիտաժողով, որոնց մեծ մասը՝ միջազգային: Վերջին շրջանում Մատենադարանի գիտաշխատողները, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև երիտասարդները, հայաստանյան և արտասահմանյան գիտաժողովներում հանդես են գալիս տարեկան 100-ից ավելի զեկուցումներով:

Մատենադարանն այժմ հայերեն ձեռագրերի ամենախոշոր պահոցն է աշխարհում: Այն ունի 11 350 ամբողջական հայերեն ձեռագիր և մոտ 2 200 պա-

տառիկ, շուրջ 3 500 օտարալեզու ձեռագիր, ինչպես նաև արխիվային հարուստ նյութերի ու հնատիպ գրքի պատկառելի հավաքածուներ: Մատենադարանի ձեռագրական գանձարանն ընդգրկում է հայ միջնադարյան գիտություն ու մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ աստվածաբանություն, պատմություն, բանասիրություն, փիլիսոփայություն, աշխարհագրություն, իրավունք, բժշկագիտություն, մաթեմատիկա, տոմարագիտություն, տիեզերագիտություն, թարգմանական գրականություն, մանրանկարչություն, երաժշտագիտություն, հմայիլներ և այլն:

Այս հսկայական ժառանգությունը պահպանելու, հետագա սերունդներին փոխանցելու, ինչպես նաև հետազոտական աշխատանքները դյուրացնելու նպատակով Մատենադարանում այժմ համակարգված կերպով ընթանում է ձեռագրերի և արխիվային նյութերի թվայնացման ծավալուն գործընթացը: Մատենադարանում գիտագործնական լուրջ հիմքերի վրա է դրված նաև ձեռագրերի և արխիվային փաստաթղթերի վերականգնման գործը: Այս աշխատանքն իրականացնող բաժինն իրավամբ միջազգային ճանաչում է ձեռք բերել:

Գործունեության ընդարձակման և հավաքածուի աճի պայմաններում Մատենադարանի շենքային պայմանների բարելավման պահանջ առաջացավ, որը փայլուն կերպով լուծվեց շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ՝ Հրաչյա Թամրազյանի տնօրինության շրջանում: ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի աջակցությամբ ու վերահսկողությամբ, բարեգործների նվիրատվություններով (գլխավոր հովանավոր՝ գործարար Սերգեյ Համբարձումյան) կառուցվեց նոր, ընդարձակ մասնաշենք (ճարտարապետ Արթուր Մեսչյան), որը շահագործման հանձնվեց 2011 թ. սեպտեմբերի 20-ին:

Այժմ Մատենադարանի գլխավոր մասնաշենքը վերածվել է թանգարանային համալիրի՝ հնարավորություն ստանալով անհամեմատ ավելի մեծ ցուցադրություն ներակայացնելու: Նախկին մեկ ցուցասրահի փոխարեն այսօր շենքի երեք հարկում առկա է մեծ և փոքր 10 ցուցասրահ, որպես ցուցադրական տարածքներ են օգտագործվում նաև նախասրահները: Իսկ նոր մասնաշենքը հատկացվել է հավաքածուների պահպանման, գիտահետազոտական, վերականգնման, վարչական բաժիններին, ընթերցասրահին և մյուս ստորաբաժանումներին, ունի ընդարձակ և հարմարավետ դահլիճ: Նոր մասնաշենքի շահագործումից հետո բազմապատկվել է նաև Մատենադարանի աշխատակիցների թիվը:

Ցուցադրության բաժնից և տեխնիկական անձնակազմից բացի Մատենադարանի գիտական աշխատակազմը՝ 128 գիտաշխատողով, այսօր տեղաբաշխված է հետևյալ ստորաբաժանումներում. **Գիտական բաժիններ**՝ «Ձեռագրագիտություն», «Արխիվի և արխիվագիտություն», «5-14-րդ դարերի հայերեն բնագրերի ուսումնասիրման», «15-19-րդ դարերի հայ մատենագրություն», «Միջ-

նադարյան գրականության և բանասիրության», «Արվեստի պատմության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության», «Բժշկագիտության և բնագիտության պատմության», «Թարգմանական մատենագրության», «Արևելագիտության»: Առանձին ստորաբանժանումներ են «Ձեռագրատունը», «Գրադարանը», «Ընթերցասրահը», «Միջազգային կապերի» բաժինը և վերջերս ստեղծված «Հրատարակչական» ու «Հանրային կապերի» բաժինները: Գիտատեխնիկական ուղղվածություն ունեն «Վերականգնման», «Ձեռագրերի կրկնօրինակման», և «Թվայնացման» բաժինները: 2012 թվականից Մատենադարանում գործում է ասպիրանտական կրթության համակարգը: Հաստատությունն այժմ ունի գիտական աստիճան ստացած 77 աշխատակից՝ որոնց թվում 19 դոկտոր և 58 գիտությունների թեկնածու: Նշենք նաև, որ 2002-2017 թթ. Մատենադարանն ունեցել է ՊՈԱԿ-ի կարգավիճակ, որից հետո վերածվել է պետական հիմնադրամի:

Մատենադարանի պատմության մեջ միանգամայն նոր երևույթ էր 2015 թ. հաստատության միակ մասնաճյուղի՝ «Մատենադարան-Գանձասարի» ստեղծումը Արցախի Գանձասարի վանքի հարևանությամբ, որը կյանքի կոչվեց Մատենադարանի տնօրեն Հրաչյա Թամրազյանի ջանքերով, և որն այժմ գիտամշակութային կարևոր կամուրջ է դարձել հայկական երկու հանրապետությունների միջև:

1997 թվականին Մատենադարանը գրանցվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Համաշխարհային հիշողության» ցանկում և համարվում է հայոց ազգային հիշողության պահպանման և զարգացման ամենակարևոր վայրերից մեկը: Մատենադարանը, որը մեր ժողովրդի մտավոր ժառանգության գանձարանն է և «դարերի ճամփորդ», այսօր գիտահետազոտական ինստիտուտի և թանգարանի գործառույթները զուգակցող, միջազգային ճանաչում և բարձր վարկանիշ ունեցող հաստատություն է, որը դարձել է նաև մեր մայրաքաղաքի ու երկրի խորհրդանիշներից մեկը: